

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Feministische theorie en politieke wetenschap

Outshoorn, J.

Citation

Outshoorn, J. (1990). Feministische theorie en politieke wetenschap. *Acta Politica*, 25: 1990(3), 283-301.

Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449809>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449809>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Government, Sage, Londen/Beverly Hills (1985), p. 22.

10. Ibidem.

11. Ibidem.

12. Ilja Scholten, *Introduction: corporatist and consociational arrangements*. In: Ilja Scholten (red.), (1987) *Political Stability and Neo-Corporatism*, Sage, Londen/Beverly Hills, p. 5, 6.

13. Peter J. Williamson (1989), *Corporatism in Perspective. An Introductory Guide to Corporatist Theory*, Sage, Londen, p. 223.

14. Ibidem.

15. Ibidem.

16. Alan Cawson, *Introduction: Varieties of Corporatism: The Importance of the Meso-level of Interest Intermediation*. In: Alan Cawson (red.) (1985), *Organized Interests and the State*, Sage, Londen/Beverly Hills, p. 8.

17. R. Noltes en J. Schuilenburg, (1987) *Het subsidieverwervingsproces, fasen en drempels voor het subsidieverwervingsproces voor het Nederlandse bedrijfsleven*. Afstudeerscriptie Bestuurskunde, Universiteit Twente, Adviesbureau P.N.O. Twente B.V., Hengelo.

18. Edwin M. Epstein, *The Corporate Social Policy Process: Beyond Business Ethics, Corporate Social Responsibility, and Corporate Social Responsiveness*. *California Management Review Volume XIX*, nr. 3, Spring 1987, p. 99-114.

19. Lawrence M. Friedman (1985), *Total Justice*, Russell Sage Foundation, New York.

20. Ibidem.

21. Zie bij voorbeeld Jeffrey Pfeffer, Gerald R. Salancik (1978), *The External Control of Organizations. A Resource Dependence Perspective*. Harper & Row, New York, p. 24, 259, waarin de organisatie niet wordt begrepen als een groep mensen, maar als 'a process of organizing support sufficient to continue existence' en als 'markets in which influence and control are transacted'; zie ook H.A. Simon, *On the Concept of Organizational Goal*. In: H. Igor Ansoff (red.) (1969), *Business Strategy, Selected Readings*, Penguin Education, Harmondsworth.

22. In hoeverre en waarom dit op mensen betrekking hebbende inzicht van Olson ook voor organisaties opgaat, heb ik elders uiteengezet, te weten in Peterse, 1990, p. 30-31.

23. Streeck en Schmitter (1985), p. 11.

24. Zie voor een beschrijving van de ontwikkeling van bedrijfsassociaties tot actoren met eigen beleid en de macht die van hun 'leden' af te dwingen: dr. Frans van Waarden (1989) *Conflict and Collective Action, Emergence and Development of Business*. Interest Associations over Time, paper presented in Subgroup 1 on 'Development of Organizations and organizational Populations over Time' of the EGOS-Colloquium 1989, Wissenschaftszentrum Berlin, p. 11-15.

25. Een aanzet daartoe geef ik in de hoofdstukken V tot VII van mijn dissertatie (Peterse 1990).

Feministische theorie en politieke wetenschap*

J. Outshoorn

In het kielzog van de herleving van de vrouwenbeweging zijn in bijna alle Westeuropese landen en Noord-Amerika vrouwenstudies ontstaan. Na zo'n vijftien jaar hebben inzichten uit wat Signs, het toonaangevende Amerikaanse vrouwenstudies tijdschrift, zo toepasselijk de 'new scholarship' noemt, zijn feministische inzichten in diverse disciplines doorgedrongen. Dit heeft geleid tot een kritiek van bestaande tradities binnen die disciplines, conceptuele revisie en veel nieuw onderzoek. In sommige vakken, zoals de culturele antropologie, geschiedenis en ook wel de sociologie, zijn vrouwenstudies een vast onderdeel geworden van de onderzoeksagenda. Diverse auteurs hebben inmiddels de ontwikkelingen voor de politicologie beschreven (Rule Krause 1974; Boals 1974; Elshtain 1979; Carroll 1979; 1980; Lovenduski 1981; Jones en Jonasdottir 1988; Coole 1989; Outshoorn 1990). Hoewel ook in de politieke wetenschap de invloed van het feminisme sporen achterlaat, hebben diverse auteurs betoogd dat zij achterloopt in vergelijking met andere sociale wetenschappen (Lovenduski 1981; Outshoorn 1988). Er is dus sprake van een ongelijke ontwikkeling. Een kleine speurtocht in de vaktijdschriften in Nederland over de laatste vijf jaar is hiervoor een indicatie. Het leverde drie artikelen op over vrouwen en politiek in Acta Politica; een in Bestuurswetenschappen, twee in Bestuur en geen in beleidswetenschappen (dat pas twee jaar bestaat). Beleid en Maatschappij steekt hierbij met tien gunstig af, mede door een themanummer over positieve actie in 1987.

De geringe doorwerking lijkt verrassend, omdat vanaf het begin van de tweede golf de vraag naar de verhouding tussen vrouwen en politieke macht op de voorgrond heeft gestaan. De evidente ondervertegenwoordiging van vrouwen in de politiek gaf hier als het ware natuurlijk aanlei-

* Dit is een bewerking van de rede, uitgesproken op het Politicologenetmaal 1989.

ding voor. In bijna alle landen waar de beweging zich manifesteerde, zijn vrouwen in vertegenwoordigende lichamen, in regering en departementen, adviesraden en andere overheidsinstellingen in de minderheid. Wat tot het domein van de politiek hoorde werd eveneens van meet af aan door het tweede-golf-feminisme ter discussie gesteld. Het beroemde 'het persoonlijke is politiek' mocht dan voor meerdere uitleg vatbaar zijn, dat politiek voor feministen over meer ging dan regering en parlement, is in iedere interpretatie onomstreden. Sommigen zullen wellicht voor de achterstand binnen politicologie een sociologische verklaring willen geven. Dan kan men wijzen op het gering aantal vrouwen binnen het vak. Hoewel precieze cijfers ontbreken over het aantal vrouwelijke politicologen, zijn ze veruit in de minderheid, zowel in de Verenigde Staten als in West-Europa. In Nederland komt het aantal vrouwen onder de universitaire staf bij politicologie en de beleidswetenschap nergens boven de 10% uit. Hoewel de belangstelling van mannen voor 'vrouwenzaken' zeker te wensen overlaat, is dit teveel een ad hominem-argument om echt bevredigend te zijn. Immers, er is geen intrinsieke reden te bedenken waarom mannelijke politicologen de feministische kwesties niet zouden opnemen. Voor de achterstand zou men wellicht ook kunnen wijzen op de betrekkelijke late belangstelling van de vrouwenbeweging voor de parlementaire politiek, een erfenis van de jaren zestig-'New Left'-ideologie waardoor ze buiten het vizier van onderzoek(st)ers bleef. Het probleem hiermee is dat de Verenigde Staten wel van meet af aan een sterke tak van de beweging kende die belangstelling had voor traditionele politiek, maar dat feministische politicologen daar dezelfde klachten laten horen. Het is ook niet door gebrek aan belangstelling van Nederlandse politicologes voor het feminisme. Hun aanwezigheid in tijdschriften als *Lover*, *Katijf*, *Socialisties-feministische Teksten*, uitgeverijen als *Sara* en de *Bonte Was*, acties, en organisaties als *Wij Vrouwen Eisen*, het *Breed Platform voor Economische Zelfstandigheid* en de *Associatie Herverdeling Betaalde/Onbetaalde Arbeid* is zelfs bepaald opvallend. De aanvankelijk sterke marxistische oriëntatie van vrouwenstudies in een aantal Westeuropese landen zou men ook als verklaring kunnen aanwijzen. Het marxisme laat aan het politieke weinig eigen moment toe waardoor er dan geen of weinig interesse is voor de 'mainstream' politicologie, die dan ongehinderd langs de gebruikelijke seksistische paden kan voortmodderen. Ook deze redenering valt gemakkelijk te weerleggen. Immers, daar waar vrouwenstudies zich in de eerste jaren in veel mindere mate op het marxisme oriënteerden (Scandinavië, de Verenigde Staten) doet het probleem zich ook voor en leven dezelfde klachten over de 'state of the art'.

In het hiernavolgende zal ik trachten een verklaring te geven van de re-

latieve achterstandssituatie van de politicologie. Ik zal aan de hand van een drietal te onderscheiden fasen laten zien hoe feministische vragen zijn opgepakt binnen de politieke wetenschap om aan te tonen waar de schoen wringt. Daartoe concentreer ik mij op de politicologie zoals deze in de Verenigde Staten, Engeland, de Scandinavische landen en Nederland in hoofdzaak wordt beoefend.

1. De eerste fase: gaten vullen

In de eerste fase stond het politieke gedrag van vrouwen centraal. Dit was logisch gezien vanuit het evidente probleem van de geringe aantallen. Eén van de eerste systematische besprekingen hiervan had dan ook als titel: 'Why so few?' (Currell 1974, 158). Het was ook logisch gezien vanuit de dominante benadering van politiek binnen de discipline in de VS en Noordwest-Europa in die periode, de late jaren zestig en de vroege jaren zeventig. Die beperkte zich tot empirisch waarneembaar gedrag, waardoor meer historiserende en normatief-theoretische benaderingen werden gemarginaliseerd. Politicologie ging over politieke elites, politiek gedrag en politieke instituties, maar voorzover de afwezigheid van vrouwen opviel, werd deze verklaard door het terugvallen op 'common sense' noties over 'natuurlijk' vrouwelijk en mannelijk gedrag (Iglitzin 1972; Bourque en Grossholtz 1974; Goot en Reid 1975; voor Nederland: Koopman en Leijenaar 1983). Veel werk leed aan 'algemeenheidsmythes': er werd steeds gesproken over het gedrag van mensen, maar bij nadere beschouwing bleek dat de universele mens in feite een (witte) man te zijn. Het gebruik van zogenaamde seksneutrale categorieën, waardoor het sekseverschil gecamoufleerd en moeilijker te problematiseren wordt, is nog steeds een van de meest problematische kanten van de wetenschap.

Gegeven deze stand van zaken was 'gaten vullen', 'reparatie', onvermijdelijk. De positie van vrouwen in de politiek moest eerst worden gedocumenteerd, de ontbrekende data verzameld en beschreven. Tegelijkertijd moesten gangbare vooronderstellingen over vrouwelijk politiek gedrag worden doorgelicht en regelrecht seksisme worden gerectificeerd. Nieuwe verklaringen moesten worden gezocht om de 'why so few'-vraag te beantwoorden, om die niet langer af te doen met natuurlijk gegeven verschillen of mythes over het eeuwig vrouwelijke. In het begin werd door politicologes de verklaring nogal eens gezocht in de onvoldoende integratie van vrouwen in de openbare sfeer of in termen van ontoereikende socialisatie. Verklaringen waarbij de man impliciet als norm werd genomen voor 'normaal' politiek gedrag en de 'schuld' gelegd bij vrouwen zelf. La-

ter leggen onderzoek(st)ers de nadruk op sociale en culturele normen en waarden, en, meest recent, op politieke factoren om de geringe aanwezigheid van vrouwen te verklaren (Norris 1987: 118-124).

De 'gatenvulbenadering' is vooral terug te vinden op een tweetal terreinen: dat van (a) politiek gedrag en (b) politieke representatie.

a. Ze heeft veel onderzoek opgeleverd naar kiesgedrag, politieke belangstelling, politieke kennis en attitudes, politiek zelfvertrouwen en politieke activiteiten. In bijna alle Westeuropese landen is wel enig van dit soort onderzoek gedaan. Op dit onderzoek zal ik niet dieper ingaan, maar overzichten geven Lovenduski (1986); Randall (1987) en Norris (1987). Hieruit kan men afleiden dat in de meeste landen er inmiddels weinig verschil meer is in kiesgedrag tussen vrouwen en mannen en in het niveau van participatie, behalve in participatie op eliteniveau. Voor Nederland weerlegden Koopman en Leijenaar (1983) op grond van data uit de periode 1979-1982 een aantal mythes over het kiesgedrag van vrouwen als zouden zij minder vaak opkomen, vaker blanco stemmen, meer voorkeur hebben voor confessionele partijen, en zich in haar keuzes laten leiden door irrelevante factoren als het uiterlijk van de lijsttrekker. Wel is er een sekseverschil in politieke kennis, politieke interesse en politiek zelfvertrouwen, maar de auteurs sluiten niet uit dat dit artefacten zijn van de operationalisering van die begrippen. In zijn dissertatie (1977) laat Gubbels zien dat zowel vrouwen als mannen meer politieke interesse ontwikkelden in de jaren zeventig. Leijenaar (1989) bevestigt in haar dissertatie het wegvallen van het sekseverschil in partijvoorkeur. Sekseverschillen in politieke participatie zijn in Nederland nagenoeg verdwenen; volgens Castenmiller en Dekker (1987) zijn er die nog alleen in conventionele vormen van verkiezingsactiviteiten en contacten leggen met gezagdragers. Dit wordt bevestigd door Leijenaar (1989). Interessant de laatste jaren is het debat over het al dan niet bestaan van een nieuwe 'gender-gap' in politieke attitudes in enkele landen als de Verenigde Staten en Engeland waar vrouwen ten aanzien van defensie en bezuinigingen in de verzorgingsstaat een progressievere houding zouden aannemen dan mannen (Mueller 1988; Norris 1985, 1988). Voor Nederland vond Leijenaar (1989: 52-53) dezelfde tendens voor sociale kwesties, milieu- en defensie-issues.

b. Op het terrein van de politieke vertegenwoordiging van vrouwen is ook het nodige onderzoek verricht in de landen van West-Europa (voor overzichten: Lovenduski en Hills 1981; Randall 1987; Norris 1987). Gegevens over de aantallen vrouwen in parlement, in lagere gekozen organen en in partij-elites zijn nu min of meer beschikbaar, met als niet zo verrassende uitkomst dat vrouwen, ondanks vooruitgang in de afgelopen tien jaar, nog steeds in de minderheid zijn. Ook in Nederland zijn vrouwen

minder vaak lid van een politieke partij (Kooole en Leijenaar 1988; Leijenaar en Niemöller 1986). In vertegenwoordigende functies blijven vrouwen ver achter, zowel op nationaal (Schokking 1958; Den Bandt 1972; Boddendijk e.a. 1980; Leyenaar 1989) als op lokaal niveau (Leijenaar en Niemöller 1983a en 1983b). Leijenaar onderzocht tevens sekseverschillen in het functioneren van vrouwelijke politici (met Niemöller 1983a, lokaal, en nationaal: Leijenaar 1989). Waar in West-Europa tot nu toe bijna geen onderzoek is gedaan, zijn de aantallen vrouwen die kandidaat waren voor electorale functies, maar die niet gekozen zijn. Evenmin is bekend of meer vrouwen dan mannen sneuvelen in recrutering en selectie, en waarom ze afvallen. Norris (1987: 131) heeft aangetoond dat de oorzaak voor het achterblijven van het aantal vrouwen niet zozeer ligt in hun achtergrondvariabelen als opleiding vooral in politieke factoren als 'gatekeeping'. De werking van het kiesstelsel bij voorbeeld is een relevante variabele: bij evenredige vertegenwoordiging worden er meer vrouwen in parlement en raden gekozen. Toekomstig onderzoek zou zich veel meer moeten concentreren op deze selectieprocessen, in plaats van het steeds maar weer meer van hetzelfde verzamelen. Dit kan wel nog zin hebben voor onderzoek naar de samenstelling van advieslichamen, oftewel het aantal vrouwen in de corporatistische structuren van de moderne staat. Hierover ontbreken meestal nog de cijfers (maar zie Hernes 1984) op het Europese niveau (maar zie ook Hernes en Voje 1980; Lovenduski 1986; Oldersma 1990). Hieruit blijkt wel dat sekse zelden een criterium is voor representatie; zelfs de ene symbolische vrouw ontbreekt. In hoeverre vrouwenbelangen vertegenwoordigd zijn in corporatistische organen is evenmin onderwerp geweest van theoretische reflectie of van empirisch onderzoek. Andere nodig te onderzoeken thema's zijn processen binnen instituties zoals de werking van commissies en gekozen organen. Wat doen vrouwen, eenmaal gekozen, daar precies? Op welke terreinen van de politiek zijn ze actief? Voor welke issues nemen zij het op? Werken ze samen? Is er 'female bonding' door partijlijnen heen? Hoe werken marginaliserings- en segregatieprocessen in gemengde groepen?

Overziet men de eerste fase, die nog steeds doorloopt, dan kan men constateren dat er aanzienlijke vorderingen zijn gemaakt. Ontbrekende data zijn verzameld, oude mythes weerlegd, sekse werd een vaste variabele in veel analyse en splitsing naar sekse in de data gemeengoed. We weten onvoldoende veel meer over het politiek gedrag van vrouwen dan aan het begin van de tweede golf. Toch zou ik bij de huidige stand van zaken twee kanttekeningen willen plaatsen.

Allereerst kan men stellen dat dit gebied inmiddels nogal overgraasd

wordt. Sekse als variabele nemen is routine geworden, maar het kan leiden tot het overdrijven van sekseverschillen. Zo zijn bij voorbeeld de verschillen in politieke participatie tussen de politiek actieven in veel landen en de niet-actieven veel groter is dan die tussen vrouwen en mannen. De nieuwe nadruk op het sekseverschil leidt dan tot een herbevestiging van de traditionele dichotomie in het westerse denken over geslacht (Stacey en Thorne 1985: 311-313). Zo langzamerhand is het op dit terrein de vraag of sekse nog wel de relevante vraag is.

Als tweede bedenking valt te melden dat we weliswaar nu veel meer weten over politiek gedrag van vrouwen, over haar vertegenwoordiging maar dat deze vooruitgangplaats vond binnen de gevestigde opvattingen over de inhoud van dit vak. Dit leidde tot een versterking van de 'mainstream' en haar basisveronderstellingen over het vak (Lovenduski 1983: 93). De 'add women and stir'-aanpak, zoals de Amerikaanse feministe Charlotte Bunch de reparatiemanoeuvre eens heeft betiteld, blijft veilig binnen de grenzen van de 'mainstream'-politicologie. Weliswaar werd ze ingegeven door de prangende vraag 'waarom zo weinig', maar de nadruk die dit individueel politiek gedrag kreeg is ook het gevolg van de dominante voorkeur voor kwantitatieve analyse van de politicologie in de genoemde landen.

Andere vragen die de vrouwenbeweging naar voren brachten laten zich minder gemakkelijk inpassen. Dit leidt tot een tweede fase in de belangstelling voor het brede thema 'vrouwen en politiek'.

2. De tweede fase: de verschuiving naar inhoud

Politieke macht gaat niet alleen over politiek gedrag en de vertegenwoordiging van vrouwen in de diverse politieke elites, maar ook over het bepalen waarover besloten wordt. Met andere woorden: het gaat niet alleen over wie er besluit, maar ook waarover besloten wordt. Dit, en de kwestie waar politiek over hoort te gaan is ook een machtsvraag. Het onderzoek naar politiek gedrag tijdens de eerste fase accepteerde de definitie van politiek door de politicologie. Ideeën en praktijken uit de vrouwenbeweging leidden er echter toe dat het domein van de politiek zelf ter discussie werd gesteld. De politieke agenda werd door de eisen van de vrouwenbeweging uitgebreid, waarvan de meest in het oog lopende strijdpunten seksueel geweld, vrouwenmishandeling en incest zijn. Tegelijkertijd wist de beweging een aantal al bestaande issues verregaand te herdefiniëren als vrouwenzaken, zoals de abortuskwestie, de problematiek van kinderopvang en een aantal familierechtelijke kwesties als het omgangsrecht. Deze

politieke debatten leidden tot een aantal nieuwe onderzoeksterreinen die zich nog betrekkelijk gemakkelijk lieten incorporeren binnen de politicologie. Van participatie verschuift de aandacht naar politiek-inhoudelijke kwesties. Er komt onderzoek naar issues, naar de vrouwenbeweging als politieke actor, en naar de inhoud van het beleid.

Het onderzoek naar issues is over het algemeen nogal ongelijksoortig van aard. In de meeste Westeuropese landen behoort veel ervan tot het 'grijze' circuit (b.v. rapporten in opdracht van overheid of EG) of het is verschenen in betrekkelijk obscure tijdschriften. Politicologisch relevant internationaal vergelijkend onderzoek is er niet veel. Wel is er werk verschenen over abortuspolitiek (Francome 1984; Ketting en Van Praag 1985; Lovenduski en Outshoorn 1986). Over 'national machineries' voor emancipatiebeleid is er de study van Vogel-Polski (1985); over de invloed van EG-bepalingen op vrouwen Warner (1984), Hoskyns (1985); Buckley en Anderson (1987), over vrouwen en inkomensbeleid Kamerman (1984); kinderopvang Moss (1988) en positieve actie Vogel-Polski (1982). Over de vrouwenbeweging zelf zijn er verzamelbundels van Bradshaw (1982), Dahlerup (1986) en Katzenstein en Mueller (1987). Algemene overzichten over het hele terrein van vrouwen en politiek bieden Lovenduski (1986) en Randall (1987). In Nederland is er inmiddels ook onderzoek naar feministische strijdpunten gepubliceerd. Zo zijn er inmiddels analyses van kinderopvang (Clerx 1986; Pot 1990), abortus (Outshoorn 1986), omgangs- en familierecht (Verbraken 1981; Holtrust, Sevenhuijsen en Verbraken 1986; Sevenhuijsen 1987), de Wetten Gelijke Behandeling (IJlstra 1981), verkrachting (Prins 1984), de stelselherziening sociale zekerheid (Swiebel 1984), de nieuwe reproductieve technologieën (Zipper 1986), positieve actie (Outshoorn 1988). Onderzoek naar de vrouwenbeweging wordt in Nederland vooral gedaan door feministische historici en sociologen. Er is veel aandacht voor de eerste golf en voor het feminisme als intellectueel-politieke stroming, maar er is betrekkelijk weinig geschreven over de organisaties van het feminisme (maar zie: Outshoorn 1973; Schoot Uiterkamp 1978; Naar natuurlijk bestel 1980; Aerts 1981; Jansz 1983; Withuis 1984; De Jong 1984; Mossink 1986; Angerman 1986). De tweede golf is als politiek-sociale beweging maar ten dele onderzocht (Briet, Kroon en Klandermans 1985, 1987; Bussemaker 1985; De Jong en Sjerps 1987; Sjerps 1987; Ribberink 1987, 1989; Outshoorn 1989a). Over vrouwenpartijen schreven Leijenaar en Van der Velde (1989).

Op het terrein van de beleidswetenschap is inmiddels ook een aantal publicaties verschenen. Pioniers zijn hier Dijkstra en Swiebel (1981) die niet alleen ingingen op de ambivalente relatie tussen beweging en beleid maar ook op de problemen van het facetbeleid en de positie van emancipatie-

ambtenaren. Van Praag (1985) schreef over de politieke concepties achter het emancipatiebeleid; Prins (1987) analyseerde de totstandkoming van de Emancipatieraad en beschreef het emancipatiebeleid als bestuurlijk probleem; Keuzenkamp en Teunissen reconstrueerden de beleidstheorie achter het emancipatiebeleid (1990). Swiebel (1988) sloeg nieuwe wegen in met het doordenken van de 'genderedness' van de overheidsbureaucratie. Over het lokale niveau verschenen inmiddels ook enige studies (Kieft 1985; Verloo 1986; SCP 1988; Sanders 1990).

Is op het terrein van strijdpunten, beleid, vrouwenorganisatie en beweging belangrijke vooruitgang geboekt, de lacunes zijn niettemin evident. Een toekomstige onderzoeksagenda zou vooral vragen moeten stellen vanuit internationaal vergelijkend perspectief om het specifiek Nederlandse op te sporen. Voorts zou er meer vergelijkend onderzoek moeten komen naar andere beleidsterreinen, om de neiging de kop in te drukken de langzame vooruitgang van vrouwenzaken in de politiek steeds weer te verklaren uit weerstand van mannen of het patriërchaat. Over de rol van vrouwenbeweging en organisaties in het beleid zou het onderzoek systematischer en theoretischer moeten worden opgezet.

Veel meer problemen voor de discipline levert de uitdaging van de vrouwenbeweging op die besloten ligt in haar beroemde leuze 'het persoonlijke is politiek'. Deze leuze betekende dat de scheiding tussen 'privé' en 'openbaar' ter discussie werd gesteld. Feministen bedoelden hiermee oorspronkelijk dat de ogenschijnlijk individuele onvrede die veel vrouwen voelden maatschappelijke oorzaken had. Al snel verbreedde dit zich tot het inzicht dat de sekseverhoudingen zelf (mede)bepaald werden door de politiek en dat kwesties binnen 'het gezin' vroegen om politieke oplossingen. Doordat de politieke wetenschap zich traditioneel richtte op de openbare sfeer, betekent het in twijfel trekken van de grenzen tussen privé en openbaar, ook een aanval op grenzen van de discipline. Sommige auteurs gebruikten de dichotomie 'privé' en 'openbaar' aanvankelijk nog als een analytisch onderscheid (Rosaldo 1974; Stacey en Price 1981). Later werd het historisch en ideologisch karakter van deze tweedeling onderkend (Rosaldo 1980; Elshtain 1981; Mossink 1984; Siltanen en Stanworth 1984; Pateman 1984, 1988). Daarmee zijn ook de grenzen van de discipline duidelijk voor wat ze zijn: ideologisch, toevallig, en niet bestand tegen een scherpe analyse.

Feministisch geïnspireerde politicologen kwamen na het 'gaten vullen' tot de ontdekking dat de witte vlekken niet toevallig waren. Ze bleken de consequentie te zijn van de grenzen van het dominante paradigma in de discipline (Lovenduski 1981). Daar ligt immers de nadruk op politieke instituties, elites en politiek gedrag. Veel ervaringen van vrouwen en aspecten

ten van haar positie worden hierdoor bij voorbaat buiten de onderzoeksagenda gehouden. Totdat vrouwen erin slagen ze op de politieke agenda te krijgen zijn ze geen voer voor politicologen. De 'mobilisation of bias' (Schattschneider 1960) werkt niet alleen door in de politiek, maar ook in de dominante vakopvatting binnen de politieke wetenschap. Deze afgrenzing belet tot nu toe het doordenken van de consequenties van het idee van 'gender', en van de vloeiende grenzen tussen privé en openbaar.

Met haar wens voor meer vrouwen in de politiek raakte de vrouwenbeweging aan een onderliggend theoretisch probleem waarvan de draagwijdte pas gaandeweg zichtbaar werd. De achterliggende veronderstelling bij de 'meer vrouwen in de politiek'-eis was dat meer vrouwen niet alleen vanuit het rechtvaardigheids perspectief wenselijk was maar dat het ook een positief effect zou hebben op de politiek zelf. Meer vrouwen in de politiek, zo verwachtten veel feministen, zou leiden tot meer aandacht voor 'vrouwenbelangen' en tot een minder vechtiger stijl van politiek bedrijven (Prins en Sijes 1983; Leijenaar en Van Schaveren 1985). Feministische critici op de 'macho'-stijl van de politiek wijzen erop dat de organisatie van de politiek op zich belemmerend werkt voor vrouwen. Daarbij wijzen zij op de hiërarchische beslissingsstructuren, de vergadertechnieken, de wandelgangen en het 'hanengedrag'. Andere feministen zijn sceptisch of meer vrouwen in de politiek zal leiden tot ingrijpende veranderingen in de politieke stijl. Vrouwen kunnen zich aanpassen aan de heersende normen binnen de politiek, zeker als zij de politiek zien als een middel om bepaalde waarden te bereiken. Het zou wel eens zo kunnen zijn dat de spelregels in de politiek niet zozeer hard zijn omdat er zoveel mannen inzitten (m. a. w. ze lijken mannelijk door de hoeveelheid mannen in de politiek) maar dat ze veeleer inherent zijn aan de werking van de politiek zelf (Outshoorn 1984). Waar zijn de verwachtingen voor die 'andere' stijl op gebaseerd? Zijn vrouwen van 'nature' vredelievender? Zijn ze echt minder competitief en agressief? Of – veronderstellend dat die verschillen er zijn – zijn dat dan socialisatie-effecten, die zullen verdwijnen als vrouwen verder doordringen in de politiek? Wat bedoelt men eigenlijk als men spreekt van 'vrouwelijk' (of 'mannelijk')? Waar wordt het sekseverschil op gebaseerd? Wat zijn 'vrouwen' eigenlijk? Kan men wel spreken van 'vrouwenbelangen'? Vallen die eenduidig te definiëren? Is de veronderstelling dat vrouwen de stijl van de politiek zullen veranderen niet essentialistisch, in de zin dat het een bepaald wezen, een vaste essentie van 'de vrouw' veronderstelt? Dit zou dan ingaan tegen het belangrijkste theoretische inzicht uit de feministische theorie van de tweede golf. Daar wordt sinds De Beauvoir (1949) immers sekse als biologische categorie onderscheiden van 'gender' als sociale categorie; wat 'vrouwen' zijn wordt soci-

aal geconstrueerd, en daarmee verandert de betekenis van het 'vrouwelijke' naar tijd en plaats. Het problematiseren van het sekseverschil, en de sociale constructie van 'gender' zijn de laatste jaren kernthema's van vrouwenstudies geworden, zowel internationaal (Scott 1986; Hess en Ferree 1987) als in Nederland (Davis 1989; Outshoorn 1989). De manier waarop de politiek invloed heeft op de constituering van het sekseverschil en de definitie van 'vrouwelijkheid' en 'mannelijkheid' levert voor de empirische politicologie en de beleidswetenschap een scala aan nieuwe vragen op. Deze zullen naar mijn verwachting een wezenlijke uitbreiding van het vakgebied betekenen.

3. De derde fase: de verschuiving van een paradigma?

Doordat in de feministische theorie de 'gender'-vraag losgemaakt werd van biologische sekse wordt het ook mogelijk symbolische representaties en betekenissen van het sekseverschil te onderzoeken. Het wordt dan voorstelbaar dat allerlei begrippen 'gendered' zijn: ze zijn beladen met veronderstellingen over mannelijkheid en vrouwelijkheid. Deze ontwikkeling opent een ruimte voor nieuwe reflectie op een aantal aloude kwesties. Die ruimte is niet alleen ingegeven door theoretische ontwikkelingen, maar evenzeer door de creatieve stimulans van de politieke praktijk van de vrouwenbeweging. Door de debatten rondom strijdpunten als abortus, seksueel geweld, antisekse discriminatiewetgeving, kwamen feministen tot de ontdekking dat een aantal kernbegrippen in die debatten vanuit vrouwen gezien problematisch was. Het Verlichtingsideaal van het autonome individu en zijn (!) zelfbeschikkingsrecht bleek problematisch toen vrouwen het opeisten in het abortusdebat. Het idee van de onschendbaarheid van het menselijk lichaam, de lichamelijke integriteit, bleek niet te gelden voor vrouwen als het ging om verkrachting of gedwongen sterilisatie. Dubieus was eveneens 'instemming' als juridisch begrip bij seksueel geweld; wanneer een vrouw 'instemt' kan er geen sprake zijn van verkrachting, maar wanneer doet ze dat en wie stelt dat vast? (Vega 1986). Gelijkheid bleek een glibberig concept bij het vaststellen van seksediscriminatie; de 'burger' bleek een man als het ging om sociale burgerrechten waarin gehuwde vrouwen geen zelfstandig recht konden laten gelden op allerlei sociale rechten. In Nederland wordt deze discussie vooral gevoerd in de kolommen van het feministisch-juridisch blad *Nemesis*. Met 'broederschap' is afgerekend door Pateman (1988). Deze begrippen uit de politieke filosofie (en vele andere: men kan eveneens denken aan rechtvaardigheid (Okin 1987; Stang Dahl 1987; Sevenhuijsen 1989); ver-

antwoordelijkheid en individualisering, zullen onderzocht moeten worden op hun 'gender'-bias. Dat wil zeggen: nagaan in hoeverre zij in feite een mannelijk subject veronderstellen, en dan proberen een nieuwe inhoud te geven die recht doet aan vrouwen. Al deze begrippen hebben hun betekenis gekregen als deel van de westers politiek-filosofische traditie, waarin de universele mens wordt gedacht als een (witte) man. Ook de liberaal-democratische traditie die teruggaat op het Verlichtingsdenken beschouwde vrouwen nimmer geheel als autonome individuen, als zelfstandige burgers en zelfdragers van rechten. Het is in de kritiek op de tekortkomingen van het Verlichtingsdenken dat de feministische theorie en het Franse poststructuralisme raakvlakken vertonen; diverse feministen laten zich expliciet inspireren door diverse stromingen hieruit (o.a. Benhabib en Cornell 1987; Gross 1986). Onlangs beschreef Vega het feministisch debat over de Verlichting (1990).

De 'klassieke' teksten uit de politieke filosofie zijn inmiddels een inspiratiebron voor het uitdiepen van actuele feministische discussies (Grims-hawe 1986; Pateman en Gross 1986; Phillips 1987; Benhabib en Cornell 1987; Jones en Jonasdottir 1988). Het gaat niet allang niet meer om wat de grote mannen zeggen over vrouwen (maar zie Okin 1979, 1988; Elshtain 1981; Coole 1988). De kans dat de politieke filosofie dergelijke kritieken zal verwerken is vermoedelijk vrij groot. Lastiger zal dit zijn voor de empirisch georiënteerde 'mainstream'. Veel van haar begrippen vertonen ook een 'gender-bias' of veronderstellen, zoals het concept van de 'burger' impliciet een mannelijk subject. (Iglitzin 1982). Wil de politieke wetenschap deze kritiek op haar impliciete vooronderstellingen verwerken, dan zal de band met de normatieve politieke filosofie hersteld moeten worden en er een eind moeten komen aan het verbannen van de meer normatieve vragen uit de empirische traditie.

4. Conclusies

Elk van de drie fasen heeft door het inspireren van nieuw onderzoek zijn nut al bewezen. Toch is er geen reden voor grote tevredenheid als wij het terrein overzien. In het begin stelde ik dat de politieke wetenschap met het opnemen van nieuwe, door het feminisme geïnspireerde vraagstellingen, achterloopt bij een aantal andere disciplines, waarbij vooral aan de geschiedenis en de culturele antropologie te denken valt. Er is binnen de politicologie eenzelfde proces gaande als dat binnen de sociologie zoals beschreven door de feministische sociologen Judith Stacey en Barry Thorne. Zij betogen in hun overzicht over 'the missing revolution' in de socio-

logie dat de feministische kritiek 'co-opted and ghettoised' is door de sociologie (1985: 302). Zij is overgenomen door de gezinssociologie, het terrein waar vanouds vrouwen als onderwerp figureerden, maar deze overname werkt tevens als een opsluiten van de feministische kritiek. Ik zou willen stellen dat het terrein van het politiek gedrag binnen de politologie op dezelfde wijze functioneert. Hierbinnen valt de sekse-als-variabele benadering gemakkelijk over te nemen; het onderzoek naar de politieke participatie en attitudes van vrouwen leveren de 'co-optable middleground' (de term is eveneens van Stacey en Thorne 1985: 306) van vrouwenstudies voor de politologie op. Daarmee wordt sekse een individueel attribuut, waardoor vragen over 'gender' als politieke definitie buitengesloten worden. De reductie van de feministische kritiek tot variabele is de voorwaarde tot haar coöptatie, maar daardoor wordt niet de potentiële rijkdom van de feministische theorie over 'gender' benut voor de politieke wetenschap.

Voor de relatieve achterstand zou ik, in navolging van Lovenduski (1981), willen stellen, dat deze te verklaren is uit de dominante zelfopvatting van de discipline. De grenzen die zij trekt: de gerichtheid op de staat en de 'openbare sfeer' beletten dat de nieuwe inzichten in voldoende mate doordringen. De nadruk op empirisme, vaak gelijkgesteld aan een kwantitatieve aanpak, en de breuk tussen de empirische traditie en de normatieve politieke theorie, maken het eveneens lastiger de consequenties van deze feministische wetenschapskritiek te verdisconteren. In disciplines met een sterke interpretatieve traditie zoals bij voorbeeld de geschiedenis en de culturele antropologie verloopt dit proces mede daardoor gemakkelijker. Wil de kritiek tot meer leiden dan 'sekse-als-variabele', en de 'gender'-vraag recht doen, dan is fundamentele bezinning op wat politiek is en op de basisbegrippen onontbeerlijk. Herbezinning op begrippen is, om met de Amerikaanse politicoloog William Connolly te spreken, geen filosofische luxe, maar een noodzakelijke voorwaarde voor politieke verandering omdat het:

'part of that process (is) by which events once considered mere facts come to be seen as the outcomes of a political process and thereby as properly subject to public debate and the play of pressure' (1983: 203)

In zijn geest zou ik willen toevoegen dat 'mere facts' los van een theorie niet interessant zijn: zij krijgen pas hun betekenis (of nog radicaler: worden pas tot feit geconstrueerd) door het kader waarbinnen ze geplaatst worden. Dan alleen kunnen zij ontdaan worden van hun feitelijkheid en eenduidigheid. Daarmee is bezinning op de centrale begrippen eveneens een noodzakelijke voorwaarde voor wetenschappelijke verandering.

Literatuur

- Aerts, M. (1981), Op zoek naar constructies van vrouwelijkheid. Naar aanleiding van drie katholieke vrouwenorganisaties in het interbellum. In: Tweede Jaarboek voor vrouwengeschiedenis, Nijmegen, SUN, p. 132-145.
- Angerman, A. (1986), Afstand nemen van een feministisch verleden. De taken van de Vereniging voor Vrouwenbelangen, vrouwenarbeid en Gelijk Staatsburgerschap in de periode 1949-1967. In: M. Aerts e.a. (red.), *Het vrouwelijke georganiseerd*, Vakgroep Vrouwenstudies, Amsterdam, p. 1-22.
- Bandt, M.L. den (1972), De rol van de vrouw in de Nederlandse politiek, Den Haag, IDC, 2 delen.
- Beauvoir, S. de (1949), *La deuxième sexe*, Gallimard, Parijs.
- Benhabib, S., en D. Cornell (red.) (1988), *Feminism as Critique. Essays on the Politics of Gender in Late-Capitalist Society*, Polity Press, Cambridge.
- Boals, K. (1975), Review Essay: Political Science. *Signs*, I, 1, p. 161-74.
- Boddendijk, F., M. Kleyn en E. Nolte (1980), *Mijnheer de voorzitter...; een verslag van een onderzoek naar de afwezigheid van vrouwen in de Nederlandse politiek sinds 1945*, Amsterdam, Vrije Universiteit, mededelingen no. 8.
- Bourque, S.C., en J. Grossholtz (1974), Politics an Unnatural Practice: Political Science looks at Female Participation. *Politics and Society*, IV, 2, p. 225-266.
- Bradshaw, J. (red.), (1982), *The women's liberation movement*, Oxford: Pergamon (special issue Women's International Studies Quarterly).
- Briet, M., F. Kroon en J. Klandermans (1985), *Vrouwen en de vrouwenbeweging*. Een onderzoek naar de manier waarop vrouwen betrokken raken bij vrouwengroepen en het effect van wervingspogingen van groepen. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.
- Briet, M., B. Klandermans and F. Kroon (1987), How women become involved in the women's movement in the Netherlands. In: M.F. Katzenstein and C.M. Mueller (red.), (1987), *The Women's Movements of the United States and Western Europe*. Consciousness, Political Opportunity and Public Policy, Temple University Press, Philadelphia, p. 44-64.
- Buckley, M., and M. Anderson (red.), (1987), *Women, Equality and Europe, Opportunity, and Public Policy*, McMillan, Basingstoke.
- Bussemaker, J. (1985), *Zielig zijn we niet. Het politiek verzet van bijstandsvrouwen*, Van Gennep, Amsterdam.
- Castenmiller, P., en P. Dekker (1987), Politieke participatie van vrouwen en mannen in Nederland 1973-1986. *Acta Politica XXII*, 4, p. 409-448.
- Carroll, B. (1979, 1980), Political Science: American Politics and Political Behavior. *Signs* V, 2, p. 289-306. (Part 1); Political Science: International Politics, Comparative Politics, and Feminist Radicals (1980). *Signs* VI, 3, 449-458 (Part 2).
- Clerx, L. (1986), Vermaatschappelijking of privatisering van kinderopvang. De rol van de staat ten aanzien van de emancipatie van vrouwen met jonge kinderen. In *Socialisties - Feministische Teksten 7*, Sara, Amsterdam, p. 71-92.

- Connolly, W. (1983), *The Terms of Political Discourse*, Martin Robertson, Oxford (2nd ed.).
- Coole, D. (1989), *Women in Political Theory. From Ancient Misogyny to Contemporary Feminism*, Wheatsheaf, Brighton.
- Coole, D. (1989), Feminism and Political Studies. In: A. Leftwich (red.). *New Developments in Political Science. An international review of past achievements and future prospects*. Gower, Londen.
- Currell, M.C. (1974), *Political Women*, Croom Helm, Londen.
- Dahlerup, D. (red.) (1986), *The new women's movement. Feminism and Political Power in Europe and the USA*. Sage, Beverly Hills.
- Davis, K. (1989), Het geslachtsprobleem. Inleiding op Carol Hagemann-White. *Socialisties-Feministische Teksten 11*, Ambo, Baarn, p. 27-32.
- Elshtain, J.B. (1979), Methodological sophistication and conceptual confusion: A critique of mainstream political science. In: J. Sherman and E.T. Beck (red.), *The Prism of Sex: Essays in the Sociology of Knowledge*, University of Wisconsin Press, Madison, p. 229-252.
- Elshtain, J.B. (1981), *Public Man, Private Woman*, Princeton Univ. Press, Princeton.
- Evans, J. (1980), Women and politics: a re-appraisal. *Political Studies*, XXVIII, 2, p. 210-221.
- Francome, C. (1984), *Abortion Freedom: a world-wide movement*, Allen and Unwin, Londen.
- Goot, M., and E. Reid (1975), *Women and Voting Studies: Mindless Matrons or Sexist Scientism?* Sage (Sage Professional Papers in Comparative Sociology), Londen/Beverly Hills.
- Grimshawe, J. (1986), *Philosophy and Feminist Thought*, Minnesota Press, Minneapolis.
- Gross, E. (1986), Conclusion: What is feminist theory? In: C. Pateman and E. Gross (red.) *Feminist Challenges. Social and Political Theory*, Allen and Unwin, Londen, p. 190-204.
- Gubbels, L.J. (1977), *Vrouwen en Politiek. Een literatuurstudie*, Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen.
- Hernes, H. (1984), The role of women in voluntary associations and organisations. *The situation of women in the political process in Europe*, Council of Europe, part III, Strasbourg.
- Hernes, H., and K. Voje (1980), Women in the Corporate Channel: A process of Natural Exclusion? *Scandinavian Political Studies III*, New Series 2.
- Hess, B.B., and M. Marx Ferree (1987), *Analyzing gender*, Sage, Londen/Beverly Hills.
- Holtrust, N., S. Sevenhuijsen en A. Verbraken (1986), Rechten voor vaders en de staat. Recente politieke ontwikkelingen rondom ouderlijke macht. *Socialisties-Feministische teksten 9*, Sara, Amsterdam, p. 10-35.
- Hoskyns, C. (1985), Women's Equality and the European Community. *Feminist Review XX*, 20, p. 71-91.

- Iglitzin, L. (1972), Political Education and Sexual Liberation. *Politics + Society II*, 2, p. 241-255.
- Jansz, U. (1983), *Vrouwen, ontwaakt! Driekwart eeuw sociaal-democratische vrouwenorganisatie tussen solidariteit en verzet*, Bert Bakker, Amsterdam.
- Jones, K., and A. Jonasdottir (red.) (1988), *The Political Interests of Gender. Developing Theory and Research with a Feminist Face*, Sage, Londen/Beverly Hills.
- Jong, B. de, en I. Sjerps, Zweven in de breedte. Vier jaar Breed Platform voor Economische Zelfstandigheid. *Socialisties-Feministische Teksten 10*, Sara, Amsterdam, p. 145-165.
- Jong, N. de (1984), Van zondig tot ongezond. De Christelijke Vereniging Zedenopbouw over moederschap en seksualiteit. *Socialisties-Feministische Teksten 8*, Sara, Amsterdam, p. 107-149.
- Kamerma, S. (1984), *Women, children, and poverty: public policies and female-headed households in industrialised countries*, *Signs X*, 2, p. 249-271.
- Katzenstein, M.F., and C.M. Mueller (red.) (1987), *The Women's Movements of the United States and Western Europe. Consciousness, Political Opportunity, and Public Policy*, Temple University Press, Philadelphia.
- Keuzenkamp, S., en A. Teunissen (1990), *Emancipatie ten halve geregeld*. Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Den Haag.
- Kieft, T. (1986), *Emancipatiebeleid en lagere overheden, over de (on)mogelijkheden van beleidsbeïnvloeding*, Stichting Burgerschapkunde, Leiden.
- Koole, R., en M. Leijenaar (1988), The Netherlands: the predominance of regionalism. In: M. Gallagher and M. Marsh (red.), *Candidate selection in Comparative Perspective. The Secret Garden of Politics*, Sage, Londen/Beverly Hills, p. 190-209.
- Koopman, M., and M. Leijenaar (1983), Het vergeten electoraat. Vrouwen en verkiezingen. In: C. van der Eijk, B. Niemöller (red.), *In het spoor van de kiezer. Aspecten van 10 jaar kiezersgedrag*, Amsterdam/Meppel, Boom, p. 242-261.
- Leijenaar, M., en B. Niemöller (1983a), *De helft als minderheid*. Verslag van een onderzoek naar vrouwen in politieke functies, Eindrapport, VNG, Den Haag.
- Leijenaar, M., en B. Niemöller (1983b), *Barrières voor carrières*. Deelstudie in het kader van een onderzoek naar vrouwen in openbaar bestuur, Ministerie van Binnenlandse Zaken, Den Haag.
- Leijenaar, M., en P. van Schaveren (1985), Verandering in een mannencultuur? In: A. Ringeling (red.), *Ambtelijke cultuur en verandering van het openbaar bestuur*, VUGA, Den Haag, p. 159-180.
- Leijenaar, M., K. Davis, C. Helleman, J. Oldersma and D. Vos (1987) (red.), *The Gender of Power*, Vakgroep Vrouwenstudies, Leiden.
- Leijenaar, M. (1989), *De geschade heerlijkheid. Politiek gedrag van vrouwen en mannen in Nederland, 1918-1988*, SDU, Den Haag.
- Leijenaar, M., en K. Niemöller (1986), Vrouwen in politieke partijen. In: R. Koole (red.), *Jaarboek van het Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen 1985*, Rijksuniversiteit Groningen, Groningen, p. 174-194.

- Leijenaar, M., en H. van der Velde (1989), Belangenbehartiging door vrouwen: vrouwenpartijen. *Acta Politica XXIV*, 1, p. 3-31.
- Lovenduski, J., and J. Hills, (red.) (1981), *The politics of the second electorate: Women and Public Participation*, Routledge and Kegan Paul, Londen.
- Lovenduski, J. (1981), Towards an Emasculation of Political Science: The Impact of Feminism. In: D. Spender (red.), *Men's Studies Modified: The Impact of Feminism on the Academic disciplines*, Pergamon, Oxford/New York, p. 83-99.
- Lovenduski, J. (1986), *Women and European Politics. Contemporary Feminism and Public Policy*, Wheatsheaf, Brighton.
- Lovenduski, J., and J. Outshoorn, (red.) (1986), *The New Politics of Abortion*, Sage, Beverly Hills.
- Moss, P. (1988), *Childcare and Equal Opportunities*. Consolidated Report of the European Commission, EC, Brussel.
- Mossink, M. (1981), Domestic and Public. In: A. Meulenbelt, J. Outshoorn, S. Sevenhuijsen and P. de Vries, (red.) (1984), *A Creative Tension*. Explorations in Socialist Feminism, Pluto, Londen, p. 26-43.
- Mossink, M. (1986), Uit de duisternis het diepe in. In: M. Aerts e.a. (red.), *Het vrouwelijke georganiseerd*, Londen, Vakgroep Vrouwenstudies, Amsterdam, p. 175-193.
- Mueller, C.M. (1988), *The politics of the Gender Gap. The Social Construction of political influence*, Sage, Londen/Beverly Hills.
- Naar natuurlijk bestel (1980), *Vrouwenorganisaties in de jaren dertig*, SUA, Amsterdam.
- Norris, P. (1985), The Gender Gap in Britain and America. *Parliamentary Affairs XXXVIII*, p. 192-201.
- Norris, P. (1987), *Politics and Sexual Equality. The Comparative Position of Women in Western Democracies*, Wheatsheaf, Brighton.
- Okin, S.M. (1979), *Women in Western Political Thought*, Princeton Univ. Press, Princeton.
- Okin, S.M. (1988), Justice and Gender. *Philosophy and Public Affairs XVI*, 1, p. 47-82.
- Oldersma G.J. (1990), *Vrouwen en de vijfde macht*. Paper Congres Vrouwen/mannen. Veranderingen in maatschappelijke verhoudingen, SISWO, Amsterdam.
- Outshoorn, J. (1973), *Vrouwenemancipatie en socialisme. Een onderzoek naar de houding van de SDAP en het 'vrouwenvraagstuk tussen 1894 en 1919'*, SUN, Nijmegen.
- Outshoorn, J. (1984), Meer vrouwen in de politiek? Argumenten van voor- en tegenstanders vroeger en nu. In: *Vrouwen en politieke functies*, Ministerie van Binnelandse Zaken, Den Haag, p. 37-51.
- Outshoorn, J. (1986), *De politieke strijd rondom de abortuswetgeving in Nederland 1964-1986*, VUGA, Den Haag.
- Outshoorn, J. (1987), Power as a political and theoretical concept in 'second wave feminism'. In: M. Leijenaar e.a. (red.), *The Gender of Power*, Department of

- Women's Studies, Leiden, p. 25-34.
- Outshoorn, J. (1988), De verwording van een politieke eis: positieve actie en het 'vrouwenvraagstuk'. *Beleid en Maatschappij XV*, 4, p. 216-226.
- Outshoorn, J. (1989), *Een irriterend onderwerp. Verschillende conceptualisering van het sekseverschil*, SUN, Nijmegen.
- Outshoorn, J. (1989a), De vrouwenbeweging: gelijk of anders? in: L. Huberts en W. van Noort, *Sociale bewegingen in de jaren negentig. Stand van zaken en vooruitblik*, DSWO press, Leiden, p. 61-75.
- Outshoorn, J. (1990), Frauen, Männer, Macht. Über feministische Theorie und Politikwissenschaft. *Österreichischer Zeitschrift für Politikwissenschaft*, (verschijnt binnenkort).
- Pateman, C. (1984), Feminist Critiques of the Public/Private Dichotomy. In: S.I. Benn and G.F. Gaus, (red.), *Public and Private in Social Life*, Croom Helm, Londen, p. 281-303.
- Pateman, C., and E. Gross, (red.) (1986), *Feminist Challenges. Social and Political Theory*, Allen and Unwin, Sydney/Londen.
- Phillips, A., (red.) (1987), *Feminism and Equality*, Verso, Londen.
- Pot, L. (1990), Vrouwenbeweging en kinderopvang: een ambivalent koppel. In: W. Dorsman en M. Goudt, (red.), *Vrouwen en politieke strategieën*, Stichting Burgerschapskunde, Leiden, p. 37-49.
- Praag jr., Ph. van (1985), Tien jaar emancipatiebeleid. *Beleid en Maatschappij XII*, 1/2, p. 3-12.
- Prins, M., en E. Sijses (1983), Over wat voor politiek gaat het eigenlijk? *Lover X*, 3, p. 128-135.
- Prins, M. (1984), *Verkrachting in de politiek*, Mededelingenreeks FSW-A, Amsterdam.
- Prins, M. (1987), Emancipatie op maat gesneden. De totstandkoming van de Wet op de Emancipatieraad. In: J. Koppenjan e.a. (red.), *Beleidsvorming in Nederland*, VUGA, Den Haag, p. 87-108.
- Prins, M. (1989), *Emancipatie van vrouwen in beweging. Emancipatie als (be)stuuringsvraagstuk*, PP en Styx, Groningen.
- Randall, V. (1987), *Woman and Politics. An International Perspective*, Macmillan, Basingstoke (2nd ed.).
- Ribberink, A. (1987), *Feminisme*, Leiden: Stichting Burgerschapskunde.
- Ribberink, A. (1989), Radicaal en redelijk; de oprichting van Man-Vrouw Maatschappij. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift XVI*, 4, p. 31-57.
- Rosaldo, M.Z. (1974), *Women, Culture and Society: A Theoretical Overview*. In: M.Z. Rosaldo and L. Lamphere (red.), *Women, Culture and Society*, Stanford University Press, Stanford, p. 17-43.
- Rosaldo, M.Z. (1980), The Use and Abuse of Anthropology: Reflections on Feminism and Cross-Cultural Understanding. *Signs V*, 3, p. 389-417.
- Rule Kraus, W. (1974), Political Implications of Gender Roles. A Review of the literature. *American Political Science Review LXVIII*, 4, p. 1706-23.
- Sanders, M. (1990), Mondjesmaat en moeizaam. De praktijk van het gemeentelijk emancipatiebeleid. *Lover XVII*, 1, p. 10-16.

- SCP (1988), *Van emancipatiewerk naar emancipatiebeleid, evaluatie van de Tijdelijke Rijksbijdrageregeling ter stimulering van emancipatiewerk*, Sociaal en Cultureel Planbureau, Rijswijk.
- Schattschneider, E. E. (1960), *The Semi-sovereign People - A realist's View of Democracy in America*, Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Schokking, J. (1958), *De vrouw in de Nederlandse politiek*, Van Gorcum, Assen.
- Schoot Uiterkamp, A. (1978), Terug naar het paradijs? Akties tegen de beperking van vrouwenarbeid in de jaren dertig. In: *Jaarboek voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging 3*, SUN, Nijmegen.
- Scott, J. W. (1986), Gender: A Useful Category of Historical Analysis. *American Historical Review* XL, p. 1053-1075.
- Seventhuijsen, S. (1987), *De orde van het vaderschap. Politieke debatten over ongehuwd moederschap, afstamming en het huwelijk in Nederland, 1870-1900*, IISG, Amsterdam.
- Seventhuijsen, S. (1988), *Justice, Moral, Reasoning and the Politics of Child Custody*. Paper ECPR, Parijs.
- Siltanen, J., and M. Stanworth, (red.), The Politics of Private Women and Public Men. In: J. Siltanen and M. Stanworth (red.), *Women and the Public Sphere: A Critique of Sociology and Politics*, Hutchinson, Londen, p. 185-209.
- Sjerps, I. (1987), Indirect discrimination in social security in the Netherlands. Demands of the Dutch Women's Movement. In: M. Buckley and M. Anderson (red.), *Women, Equality and Europe*, McMillan, Basingstoke, p. 95-107.
- Stacey, J., and B. Thorne (1985), The missing feminist revolution in sociology. *Social Problems* XXXII, 4, p. 301-316.
- Stacey, M., and M. Price (1981), *Women, Power and Politics*, Tavistock, Londen/New York.
- Stang Dahl, T. (1987), *Women's Law. An Introduction to Feminist Jurisprudence*, Oslo, Norwegian Univ. Press.
- Swiebel, J. (1984), Individualisering in het inkomensbeleid - discussie tussen vrouwenbeweging en politiek. *Socialisties-Feministische Teksten 8*, Sara, Amsterdam, p. 176-198.
- Swiebel, J. (1988), The gender of bureaucracy. Reflections on policy-making for Women. *Politics VIII*, 1, p. 14-19.
- Vega, J. (1986), Dwang en instemming. Klassiek liberale concepten in teksten over seksueel geweld. *Tijdschrift voor Vrouwenstudies VII*, 2, p. 179-196.
- Vega, J. (1990), Het stoere imago van de Verlichting. Feministische schermutelingen in de achttiende eeuw. *Lover XVII*, 1, p. 16-23.
- Verbraken, A. (1981), Wordt vaders wil wet? Ontwikkelingen in het omgangsrecht. *Socialisties-Feministische Teksten 6*, Sara, Amsterdam, p. 17-44.
- Vogel-Polski, E. (1982), *Study on positive action programmes as female workers and other hard-to-place groups into the labourmarket*, EC, Brussel.
- Vogel-Polski, E. (1985), *National Institutional and Non-institutional Machinery established in the Council of Europe Member States to Promote Equality Between Women and Men*, Council of Europe, Strasbourg.
- Warner, H. (1984), EC social policy in practice: community action on behalf of

- women and its impact in the member states. *Journal of Common Market Studies* XXIII, 2 (december), p. 14-67.
- Withuis, J. (1984), Opoffering en heroïek. De NVB in de Koude Oorlog. *Socialisties-Feministische Teksten 8*, Sara, Amsterdam, p. 65-107.
- IJlstra, J. (1981), Zedelijkheid en redelijkheid. De rechten van vrouwen in de kinderbijslagwetgeving. *Socialisties-Feministische Teksten 8*, Sara, Amsterdam, p. 35-54.
- Zipper, J. (1987), Geboortetechnologie: over medici, meesters en moeders. *Socialisties-Feministische Teksten 9*, Sara, Amsterdam, p. 35-54.